

Aus: M. Lautenslager en Willem van Hoan:

Psychoanalyse
(Reihe: Psychologische Paradigma's) Amsterdam 1988

Verlag:

Swets &

Zeitlinger

S. 114-125

sche verhoudingen tussen mensen op hun intellectuele, ethische en artistieke houding heeft geschetst" (1933a). Freud ziet de omwenteling in Rusland, waarmee hij doelt op de Oktoberrevolutie van 1917, wel degelijk als 'boodschap voor een betere toekomst', maar hij betwijfelt of de psychologische voorwaarden voor een succesvolle afloop van het socialistische experiment al zijn vervuld. Het is, schrijft hij in een brief aan Einstein (1933b), in ieder geval een illusie te denken dat met de afschaffing van het privé-bezit van de produktiemiddelen ook de menselijke agressie zal zijn verdwenen. Zijn pessimisme (of zijn vooruitziende blik) blijkt ook uit de volgende anecdote, opgetekend door Freuds officiële biograaf Jones (1953-57). Freud wekte eens diens verbazing door aan te kondigen dat hij zich ten halve door een bolsjewiek had laten overtuigen van de zegeningen van de Russische revolutie: deze had Freud vertelt dat de revolutie een paar moeilijke jaren van chaos en ellende zou doormaken, om daarna in eeuwige vrede en voorspoed over te gaan. Freud: "Ik geloof de eerste helft..."

Als je Freuds ideeën over vrouwen leest mag het een wonder heten dat er nog feministen zijn die iets in zijn theorie zien. Lange tijd is hij zo eerlijk toe te geven dat hij van de vrouwelijke seksualiteit weinig begrepen heeft: hij noemt het "een duister werelddeel" (1926e). Maar enkele jaren later is hij niet meer zo terughoudend. De vrouw heeft naar zijn mening (1933a) een minder sterk Über-Ich, is narcistischer dan de man, heeft minder gevoel voor gerechtigheid, een zwakkere sociale belangstelling en een geringer vermogen tot driftsublimering, waardoor haar culturele prestaties beneden de maat blijven. Dat alles vloeit voort uit een verlate en onvoldoende afwikkeling van het Oedipus-complex. De erkenning van de eigen castratie maakt dat de vrouw zich neerlegt bij de 'suprematie van de man' en de 'eigen minderwaardigheid' (1931b).

Al met al kan dit er onmogelijk toe hebben geleid dat Freuds theoretische inzichten populair werden bij marxisten en feministen. Blijkbaar stijgt de psychoanalyse uit boven de politieke opvattingen van haar grondlegger, de (naar eigen zeggen) conservatieve liberaal Sigmund Freud.

5.1| Psychoanalyse en marxisme

Te beginnen met Plato (omstreeks 400 jaar vóór Christus) hebben filosofen en schrijvers schetsen ontworpen van de – in hun ogen – ideale maatschappij. In het begin van de vorige eeuw spreekt men in dit verband voor het eerst van socialisme. Karl Marx (1818-1883) en Friedrich Engels (1820-1895) formuleren de theorie van het 'wetenschappelijke socialisme', daarmee hun voorgangers brandmerkend als goedbedoelende, maar naïeve 'utopisten'. De theorie van Marx en Engels wordt het nauwkeurigst aangeduid met de term *historisch materialisme*; dit is "die opvatting van de loop der wereldgeschiedenis die de economische ontwikkeling van de maatschappij, de verandering van de ruil- en produktiewijze, de daaruit resulterende deling van de maatschappij in verschillende klassen en de

onderlinge strijd van deze klassen als de uiteindelijke oorzaak en de beslissende drijfkracht van alle belangrijke historische gebeurtenissen beschouwt” (Engels, 1882). Aangezien het historisch materialisme ofwel het marxisme, zoals de theorie in het dagelijkse taalgebruik is gaan heten, de meest uitgewerkte theorie is over maatschappelijke verandering, is het begrijpelijk dat progressieve wetenschapsbeoefenaren het tot uitgangspunt voor hun eigen theorievorming hebben genomen.

De eerste pogingen om de theorieën van Marx en Freud op de een of andere manier met elkaar te verbinden dateren uit de jaren twintig van deze eeuw en ook vandaag de dag proberen theoretici nog wel tot een synthese van marxisme en psychoanalyse te komen. Aanvankelijk staat men in marxistische kringen allerminst te juichen over de psychoanalyse. Marxisten uit de jaren twintig zien Freuds opvattingen als een uiting van ‘burgerlijke ideologie’, de foute wereldbeschouwing die noodzakelijkerwijs samengaat met de laatste stuiptrekkingen (sic) van het kapitalisme. De psychoanalyse is volgens hen een voorbeeld van het oude liedje, dat telkens opduikt wanneer maatschappelijke klassen die tot dan toe een belangrijke rol in de geschiedenis hebben gespeeld op het punt staan van het toneel te verdwijnen. En die oude deun luidt: de mens is in feite een dier (Voloshinov, 1927).

Deze ideologiekritiek overschaduwde in het begin alle waardering voor de psychoanalyse. Er komt eigenlijk pas langzaam verandering in die afwijzende houding als een aantal marxistische psychoanalytici, van wie Wilhelm Reich, Erich Fromm en Otto Fenichel de belangrijkste zijn, het belang van de psychoanalyse voor het marxisme begint in te zien. Omdat hun opvattingen in het begin van de jaren dertig nog niet erg uiteen liepen, worden hun theorieën hier behandeld als één geheel, waarbij we gemakshalve afzien van onderlinge verschillen die natuurlijk ook bestonden.

Psychoanalyse als materialistische psychologie: Reich, Fromm en Fenichel

Voor hen is de psychoanalyse een materialistische psychologie, omdat zij vertrekt vanuit de biologie en het psychische (be)leven herleidt tot het krachtenspel tussen enerzijds primitieve, lichamelijke en in de loop van de fylogenetische ontwikkeling ontstane behoeften, de drijven, en anderzijds de buitenwereld (Fenichel, 1934). Fromm wijst in zijn aanzet tot een *analytische Sozialpsychologie* (1932) op de misvatting dat het historisch materialisme tevens een psychologie zou zijn. In een dergelijke – onjuiste – lezing van Marx wordt de mens slechts gedreven door economische motieven of zelfs door een aangeboren heb- en koopzucht. Fromm meent daarentegen dat het historisch materialisme slechts een paar psychologische vooronderstellingen kent en geenszins een psychologische theorie is. Die vooronderstellingen zijn in de eerste plaats, dat de mensen hun eigen geschiedenis maken; ten tweede, dat de menselijke behoeften het menselijk handelen en beleven motiveren; en ten slotte, dat deze behoeften niet alleen de motor zijn achter de economische activiteit, maar dat zij zelf

TERZIJD E MASSAPSYCHOLOGIE 14 VAN HET FASCISME

Een opmerkelijk sociaal-psychologisch werk is Wilhelm Reichs *Massenpsychologie des Faschismus* uit het historische jaar 1933. Reich probeert hierin een verklaring te vinden voor de overwinning van de nazi's (culminerend in de machtsovername op 30 januari van dat jaar): hoe heeft het zó ver kunnen komen? Volgens de logica van de marxisten had de bewustwording van de arbeidersklasse moeten leiden tot een omwenteling naar het model van de Russische revolutie van november 1917. In 1919 leek het in Duitsland even die kant op te gaan, maar de poging strandde. Volgens Reich is het historisch materialisme niet in staat een verklaring te geven voor de voortdurende nederlagen van de arbeidersbeweging: in 1914 (het begin van de eerste wereldoorlog), 1919 en de gebeurtenissen daarna, die zouden leiden tot de tweede wereldoorlog. Waarom hadden marxisten deze ontwikkeling niet voor mogelijk gehouden? Omdat zij, meent Reich, in hun theoretische bespiegelingen geen rekening hadden gehouden met 'de karakterstructuur van de massa'. Het politieke bewustzijn van mensen is niet eenvoudigweg een weerspiegeling van hun klassepositie en de economische situatie; kijk maar hoe vaak mensen denken en handelen in strijd met hun objectieve economische belangen. Dergelijk 'irrationeel' gedrag behoeft een verklaring en hiervoor kan de psychoanalyse zorgen, aldus Reich.

Freud meende dat de verdringing van seksuele impulsen de ontwikkeling en instandhouding van de cultuur ten doel had. Maar Reich verwierpt deze hypothese. Wat is in zijn visie dan de reden voor de maatschappelijke onderdrukking van de seksualiteit? Zijn antwoord is dat seksuele onderdrukking en verdringing functioneel zijn voor het voortbestaan van de huidige, kapitalistisch-patriarchale verhoudingen: doordat seksuele impulsen als gevolg van de autoritaire, sex-ontkenkende opvoeding worden verdrongen, ontstaan gezagsgetrouwe, angstige individuen bij wie alle opstandigheid en elk kritisch vermogen zijn verdwenen. Als substituut voor seksuele bevrediging krijgen onnatuurlijke neigingen, zoals sadisme, een kans. De reactionaire krachten hebben naar de mening van Reich de psychologische gevolgen van seksuele onderdrukking beter begrepen dan de linkse politici. Hij noemt als voorbeeld het militarisme: "de seksuele aantrekkingskracht van het uniform, de erotisch prikkelende, immers ritmisch verlopende effecten van parades en het exhibitionistische karakter van het militaire optreden" kunnen bijna niet over het hoofd worden gezien. Hij wijst in dat verband op het affiche 'Wil je verre landen leren kennen, treedt dan in dienst van de koninklijke marine', waarbij deze landen door exotische vrouwen worden voorgesteld. Kort en goed: de onderdrukking van

ook veranderen als gevolg van de (technische) ontwikkeling van het productieproces. Hoewel Marx en Engels er geen twijfel over hebben laten bestaan dat de drang tot zelfbehoud aan alle andere menselijke behoeften voorafgaat, hebben zij nooit een uitgewerkte behoeftentheorie geformuleerd en zeker niet zoiets als een aangeboren bezitsdrang verondersteld. Daarmee is niet gezegd dat een dergelijke karaktereigenschap bij de hedendaagse mens niet zou bestaan; zij moet volgens Fromm alleen niet als algemeen-menselijk of eeuwig worden beschouwd, maar als een eigenschap waarvan ontstaan en intensiteit het resultaat zijn van de kapitalistische verhoudingen waarin wij leven.

Het historisch materialisme vat de geschiedenis op als een proces van actieve en passieve aanpassing van de mens aan de hem omringende natuur. Mens en natuur werken op elkaar in en veranderen elkaar voortdurend. Marx heeft laten zien hoe ingrijpend de mens de natuur en zichzelf heeft omgevormd gedurende de maatschappelijke geschiedenis. Alle veranderingen worden echter steeds begrensd door de biologische mogelijkheden van de mens (de menselijke natuur), en door de hem omringende, uiterlijke natuur. Een materialistische psychologie moet dan ook niet uitgaan van een 'vrije wil' en van onbegrensde menselijke mogelijkheden, maar van Marx' inzicht dat denken en handelen van de mens zijn gebonden aan de materiële condities waaronder hij leeft. Marx en Engels menen dat het menselijk bewustzijn slechts kan worden begrepen uit het maatschappelijke bestaan van mensen, dat wil zeggen uit hun aardse, reële levensomstandigheden, met alle beperkingen van dien. Voor hen is het 'geestelijke' de omzetting van het 'materiële' in het menselijk brein. Op de vraag hoe deze omzetting plaatsvindt, kunnen en willen Marx en Engels bij gebrek aan een bruikbare psychologie geen uitspraak doen.

Fromm, Reich en Fenichel menen dat de psychoanalyse het historisch materialisme kan verrijken, doordat zij inzicht kan verschaffen in de 'subjectieve factor' in de maatschappelijke ontwikkeling. Men moet de menselijke driftstructuur kennen teneinde het maatschappelijk proces volledig te kunnen begrijpen: de onbewuste libidineuze krachten vormen (naast uiterlijke dwang en rationele belangen) als het ware de lijm die de maatschappij bijeenhoudt. Zij maken de klasseheerschappij van een minderheid over een meerderheid mogelijk, doordat de libido zich aanpast aan de economische structuur en daarmee zelf wordt tot een factor die de klassenverhouding stabiliseert. De driftimpulsen hebben weliswaar een biologische basis, maar zijn kwalitatief en kwantitatief verregaand bepaald door de positie die het individu inneemt in de maatschappij (onder meer de klasse waartoe het behoort). De psychoanalyse (en hier wijken Fromm c.s. af van de opvattingen van Freud) houdt zich dus niet bezig met het driftapparaat in zijn biologische oervorm, maar steeds met de door het maatschappelijke proces bepaalde driftstructuur: de menselijke psyche is per definitie de door de maatschappelijke ontwikkeling veranderde psyche.

Dat betekent tevens dat onbewuste drijfveren in een materialistische psychologie niet de uiterste verklaring van handelen zijn: in laatste instantie

seksualiteit leidt tot onderdanigheid, angst voor vrijheid en dientengevolge behoefte aan gezag, orde en reinheid. Seksuele onderdrukking en verdringing (de twee zijn voor Reich feitelijk synoniem) maken arbeider en klerk structureel blind voor hun economische onderdrukking en zorgen er voor dat ze tegen hun materiële belangen in handelen, denken en voelen. Belangrijkste bemiddelaar tussen de maatschappij en het opgroeiende kind is het gezin. Dit is voor Reich de 'ideologiefabriek' bij uitstek, de plaats waar het kind blinde gehoorzaamheid leert en gewend raakt aan autoritaire gezagsverhoudingen. In het gezin leert het kind af te zien van seksuele geneugten en andere 'onfatsoenlijke' verlangens. De belangrijkste rol hierin speelt de autoritaire vader die in het gezin de staat vertegenwoordigt.

zijn het de kapitalistische verhoudingen en de daarmee onlosmakelijk verbonden maatschappelijke tegenstellingen die de menselijke natuur bepalen. Zo wordt maatschappelijk verzet niet verklaard als opstand tegen de vader (zoals in de psychoanalyse gebruikelijk is). Nee, de haat tegen de vader moet op zijn beurt worden verklaard uit de rol van de vader in de patriarchaal-kapitalistische maatschappij, namelijk als vertegenwoordiger van gezag en staat. Het Oedipuscomplex is niet een universeel-menselijk conflict, zoals Freud veronderstelt, maar 'slechts' kenmerkend voor maatschappijen met een lange patriarchale traditie als de onze. Zo wordt het verklaringsmodel van Freud door Fromm, Reich en Fenichel met één niveau uitgebreid: neemt Freud de driftstructuur als beginpunt, voor Fromm c.s. is de driftstructuur zelf het resultaat van de maatschappijvorm en de daarvoor kenmerkende sociaal-economische verhoudingen.

De Frankfurter Schule: Fromm, Adorno, Marcuse

Voortbouwend op het werk van Freud en Reich onderzoeken de leden van het *Institut für Sozialforschung* te Frankfurt am Main, meestal aangeduid met de naam *Frankfurter Schule*, in een collectief project de verbanden tussen psychische structuur, onderworpenheid, maatschappij en opvoeding. Deze beroemde studie verschijnt in 1936 (als de leden van de groep inmiddels voor de nazi's uit Duitsland zijn gevlucht) onder de titel *Studien über Autorität und Familie* (Horkheimer, 1936). *Erich Fromm* (1900-1980) verzorgt, als enige psychoanalyticus van het gezelschap, het psychologische hoofdstuk.

- *het autoritaire karakter: Erich Fromm*

Freud heeft ons met zijn theorie over het Über-Ich en de identificatie belangrijke kennis geleverd met betrekking tot het probleem van de autoriteit, meent Fromm. Reële angst voor geweld en macht van de autoriteiten speelt uiteraard een rol bij gehoorzaamheid en onderwerping aan de machthebbers. Maar er is meer. Door de vorming van het Über-Ich treedt

*De Frankfurter Schule.
Horkheimer met Marcuse,
Adorno en Habermas
(tekening: Volker Kriegel)*

verinnerlijking op van de verboden en geboden der autoriteiten: de angst voor reële sancties wordt aangevuld met angst voor het Über-Ich. De vader speelt bij de totstandkoming van het Über-Ich een grote rol. Heeft het kind eenmaal een Über-Ich verworven dan wordt het op de gezagsdragers geprojecteerd: het kind draagt de eigenschappen van zijn eigen Über-Ich over op autoriteiten. Dat maakt deze autoriteiten om psychologische redenen als doelwit van rationele kritiek minder aantrekkelijk. Bovendien wordt het Über-Ich door nieuwe identificatie en verinnerlijking van deze autoriteiten verder uitgebouwd. Über-Ich en autoriteit staan in een dialectische verhouding tot elkaar, dat wil zeggen: het Über-Ich en het subjectieve beeld van de autoriteiten beïnvloeden en veranderen elkaar voortdurend, zodat beide zich in een continu proces ontwikkelen en nooit tot statische, afgeronde eenheden worden. "Het Über-Ich is dus geenszins een instantie die ooit in de kinderjaren gevormd en vanaf dat moment in de mens werkzaam is, ongeacht hoe de maatschappij waarin hij leeft eruit ziet; het Über-Ich zou veeleer in de meeste gevallen min of meer verdwijnen, of zijn karakter en zijn inhouden volledig veranderen, als niet de autoriteiten die in de maatschappij de toon aangeven steeds weer het in de kinderjaren begonnen proces van Über-Ichvorming voortzetten of – juist gezegd – vernieuwen."

Maar toch is de vrees voor het Über-Ich bij de gemiddelde mens niet genoeg: "De angst voor de reële autoriteiten en de macht die zij bekleden, de hoop op materiële voordelen, de wens door hen geliefd en geprezen te worden en de bevrediging die uit de verwezenlijking van deze wens voortkomt (bijvoorbeeld door een onderscheiding, promotie enzovoort), voorts de mogelijkheid van – zij het ook onbewuste en niet verwezenlijkte – seksuele, in het bijzonder homoseksuele objectrelaties tot deze autoriteiten zijn factoren, waarvan de sterkte op zijn minst even groot is als de

TERZIJDDE ANGST VOOR DE VRIJHEID 15

In *Escape from Freedom* (1941) geeft Fromm, die dan geen deel meer uitmaakt van de Frankfurter Schule en toenadering heeft gezocht tot de culturele school van Horney, een psychoanalytische visie op het nazisme, de Duitse variant van het fascisme. Hij begint zijn boek met een historisch onderzoek naar de ontwikkeling van de individuele vrijheid door de eeuwen heen en concludeert dat het kapitalisme weliswaar de mens van traditionele boeien heeft bevrijd en belangrijk heeft bijgedragen tot de groei van de vrijheid, maar dat het kapitalisme ook 'de graad van eenzaamheid en verenkeling' en 'de gevoelens van nietigheid en machteloosheid' heeft verhoogd. Daarbij komt dat ook de medemenselijkheid een ander karakter heeft gekregen; menselijke relaties zijn evenzeer onderhevig geworden aan de marktwetten van vraag en aanbod. De verhouding van mens tot mens is *geïnstrumentaliseerd*: het nut dat elk van beiden er van heeft staat voorop en koele berekening en onverschilligheid zijn het gevolg.

De economische recessie, de inflatie en de massale werkloosheid in het Duitsland van na de eerste wereldoorlog verhevigen de gevoelens van angst en onzekerheid ten aanzien van het eigen bestaan. De gebeurtenissen in die jaren versterken juist die trekken van het autoritaire karakter, die het makkelijkst door de nazi-propaganda te mobiliseren zijn, namelijk machtswellust en de behoefte zich te onderwerpen. "In al hun verschillende gestalten bezitten de masochistische neigingen slechts één doel: *zichzelf van de eigen persoonlijkheid te verlossen en zichzelf te verliezen*. Anders gezegd: *zich te verlossen van de last der vrijheid*." Het sadisme van het autoritaire karakter manifesteert zich in verachting van de (nog) zwakkeren: "Reeds de aanblik van een machteloos mens wekt bij hem de begeerte, om deze aan te vallen, te tyranniseren en te vernederen. Terwijl een anders ingesteld karakter geschokt wordt door de gedachte alleen, een hulpeloze aan te vallen, voelt het autoritaire karakter zich des te meer daartoe geprikkeld, naarmate zijn slachtoffer machtelozer is geworden."

Hitlers ideeën vinden in sommige maatschappelijke geleidingen makkelijker ingang dan in andere: vooral de lagere middenstand blijkt gevoelig voor de nazi-ideologie van blinde gehoorzaamheid aan een leider, haat jegens minderheden en vergoddelijking van het Duitse volk en het Arische ras. Het maatschappelijke karakter van de middenstand kenmerkt zich van oudsher door "zijn voorkeur voor het sterke en zijn haat jegens de zwakken, zijn kleinzieligheid, vijandigheid en gierigheid, zowel wat zijn gevoelsleven als wat geld betreft, en vooral en in wezen zijn ascetisme. Men had hier een bekrompen kijk op het leven, verdacht en haatte de vreemde, en was nieuwsgierig en afgunstig waar het kennissen betrof, een gunst, die men als zedelijke verontwaardiging rationeel camoufleerde. Het gehele leven was hier op het beginsel van zuinigheid en schaarsheid

angst van het Ich voor het Über-Ich. De verhouding tussen Über-Ich en autoriteit is daarom gecompliceerd. Enerzijds is het Über-Ich de verinnerlijkte autoriteit en de autoriteit de verpersoonlijking van het Über-Ich, anderzijds creëert de interactie tussen beide de vrijwillige meegaandheid en onderwerping, waardoor de maatschappelijke praktijk in zo verbazingwekkende mate wordt gekenmerkt.”

Voor de reproductie van de burgerlijke gehoorzaamheid is het gezin een onmisbare maatschappelijke factor: het is, in Fromms woorden, het psychologische agentschap van de maatschappij. In deze bemiddeling die niet zozeer de verbreiding van ideeën maar de produktie van de maatschappelijk gewenste psychische structuur inhoudt, is de belangrijkste functie van het gezin gelegen. Dit heeft Freud onvoldoende gezien en in dit opzicht schiet zijn Über-Ichtheorie volgens Fromm dan ook te kort. “De autoriteit die de vader in het gezin heeft, is niet een toevallige autoriteit die later door de maatschappelijke gezagsdragers wordt ‘aangevuld’, maar het gezag van de pater familias is zelf in laatste instantie geworteld in de gezagsstructuur van de samenleving. De pater familias is weliswaar, chronologisch gezien, ten opzichte van het kind de eerste bemiddelaar van het maatschappelijk gezag, inhoudelijk gezien is hij echter niet het voorbeeld, maar het evenbeeld van dat gezag.”

Fromm stelt vast dat bij veel mensen de verhouding tot autoriteiten hun opvallendste karaktertrek is, hetzij doordat ze pas gelukkig zijn als ze zich onderwerpen, hetzij doordat ze zich verzetten en zich opstandig gedragen tegen iedereen die ook maar enig gezag vertegenwoordigt. In het eerste geval worden de vijandige gevoelens ten opzichte van de autoriteit, in het tweede geval de liefde voor de autoriteit verdrongen, maar wezenlijk verschillen beide gedragsuitingen niet. Hij trekt dan ook de conclusie dat beide vormen van gedrag uitdrukking zijn van hetzelfde, *autoritaire of sado-masochistische karakter*. Volgens Fromm is ook de rebellerende mens* uit op liefde en erkenning van de autoriteit en dadelijk bereid bij enige toegevendheid van de kant van de autoriteit zijn opstandigheid en haatdragendheid te verruilen voor volgzzaamheid en trouw.

Het autoritaire karakter komt bij zoveel mensen in onze maatschappij voor, dat het voor het normale en natuurlijke karakter van de mens wordt gehouden en door de wetenschap als probleem genegeerd wordt. Door de masochistische aspecten van deze karakterstructuur te benadrukken, meent Fromm een antwoord te hebben gevonden op de vraag (die ook Reich al had gesteld) waarom onderwerping bij zoveel mensen lust oproept en geen, zoals je zou verwachten, angst en onlust. Want masochisme ligt niet ‘aan gene zijde van het lustprincipe’, stelt Fromm, in navolging van Reich, met een verwijzing naar *Jenseits des Lustprinzips*, waarin Freud zijn toevlucht neemt tot de doodsdrijf als verklaring voor masochisme en sadisme.

* Fromm onderscheidt – in psychologische zin – de ‘rebel’ van de ‘revolutionair’, van wie de laatste een karakterstructuur heeft waaraan elk masochisme vreemd is.

baseerd, zowel in economisch als in psychologisch opzicht." Maar het was zeker niet zo dat alleen de lagere middenstand bezweek voor de aantrekkingskracht van het nazisme: het autoritaire karakter kwam ook in de arbeidersklasse en de bourgeoisie voor. Bovendien werd Hitler door "de vertegenwoordigers van de groot-industrie te zamen met het half-failliete Junkerdom" (de oude adel) als werktuig gebruikt om hun economische belangen veilig te stellen. Zonder hun hulp had Hitler nooit aan de macht kunnen komen, maar hun steun kwam veel meer voort uit welbegrepen eigenbelang dan uit psychologische factoren.

Fromm wijst er dan ook nadrukkelijk op dat psychische eigenschappen niet de oorzaak van het nazidom, maar slechts de voedingsbodem zijn geweest, waardoor het nazisme tot een massabeweging kon worden. Ieder onderzoek naar het fascisme moet daarom zowel de psychologische als de economische en politieke voorwaarden in de analyse betrekken.

Niet alleen masochisme, ook sadisme is onlosmakelijk verbonden met het autoritaire karakter: welke van beide gedragsvormen het sterkst tot uiting komt, hangt af van de vraag welk van beide typen impulsen verdrongen is. Het autoritaire karakter uit zich dus niet alleen door 'likken naar boven', maar ook door 'trappen naar onderen'. In een autoritair-hiërarchische maatschappij, waarvan de nationaal-socialistische staat onder Hitler (ten tijde waarvan deze studie werd geschreven) natuurlijk het extreemste voorbeeld is, heeft iedereen meerderen en ondergeschikten. Zelfs de gewone man heeft nog 'objecten' tot zijn beschikking om zijn sadisme te bevredigen: vrouwen, kinderen en dieren hebben in dit verband een uiterst belangrijke sociaal-psychologische functie, meent Fromm. Behalve door een haat-liefdeverhouding tot autoriteiten kenmerkt het autoritaire karakter zich in het algemeen door een verzwakking van de heteroseksuele, genitale seksualiteit. Pregenitale, in het bijzonder anale impulsen, blijven overheersen, wat leidt tot karaktertrekken als ordelievendheid, netheid en zuinigheid, tot manifeste of latente homoseksualiteit en tot angst voor het andere geslacht. "Vanuit fysiologisch gezichtspunt is de gemiddelde autoritaire man heteroseksueel. In psychologisch opzicht is hij echter homoseksueel (...) en is zijn instelling ten opzichte van de vrouw vijandig en wreed." Of deze homoseksualiteit zich daadwerkelijk manifesteert is van weinig belang. "Belangrijk is veeleer die innig liefdevolle, masochistische binding van de zwakkere aan de sterkere man, die als lijmende factor des te belangrijker is naarmate deze relatie op grond van de werkelijke maatschappelijke situatie irrationeel is en strijdig met de belangen van de zwakkere." (Fromm, 1936)

• *Freuds ware onwaarheid: Theodor Adorno*

Hoewel de Frankfurters Horkheimer, Adorno en Marcuse zich in hun maatschappijopvatting veel meer verwant voelen met Reich, gaat hun

theoretische voorkeur uit naar de psychoanalyse van Freud. Reich komt volgens hen de eer toe als eerste de relatie tussen maatschappelijke en psychische structuur tot thema van studie te hebben gemaakt. Maar hij wordt gekritiseerd omdat hij de historische ontwikkeling van de seksuele driften en hun verwevenheid met de destructieve impulsen van de mens (hij wil immers van Freuds doodsdrijfthypothese niets weten) over het hoofd ziet. Daarom wordt bij Reich seksuele bevrijding het medicijn tegen alle (individuele en maatschappelijke) kwalen. Maar de grootste verkrachters van Freuds theorie zijn de *culturalisten*, van wie vooral Karen Horney het zwaar te verduren krijgt. In de woorden van de openbare aanklager der Frankfurters, *Theodor W. Adorno* (1903-1969): zij hebben de psychoanalyse onschadelijk gemaakt. Juist wat het belang van Freuds psychoanalyse uitmaakt wordt door de culturalisten overboord gezet. Vaagheden als 'negatieve sancties' komen in de plaats van Freuds castratiebegrip en driftonderdrukking wordt afgezwakt tot 'gebrek aan liefde' binnen het gezin. De rol van de seksualiteit in het menselijk gedrag wordt wegge-moffeld; sadisme wordt geheel op rekening geschreven van maatschappelijke oorzaken. En dan te bedenken, aldus Adorno (1946), dat in de tijd waarin Horney deze sadismetheorie ontwerpt de uitroeingspolitiek van de fascistten overduidelijk aantoonde dat sadisme en seksualiteit onlosmakelijk verstrengeld zijn geraakt. In de *revisionistische* opvatting van de psychoanalyse overheerst de *common sense* en het resultaat is conformisme, sneert Adorno. De psychoanalyse wordt van haar kritische impulsen beroofd, dus zelf gecastreerd. Veel culturalistische formuleringen stijgen naar zijn mening niet uit boven het niveau van de vragenrubrieken in kranten en populaire tijdschriften, waarin psychologie als de weg naar succes en maatschappelijke aanpassing wordt gepresenteerd. Horney beschouwt 'concurrentie' als de belangrijkste oorzaak van de 'potentiële vijandigheid' tussen individuen in de kapitalistische maatschappij; Adorno daarentegen meent dat concurrentie een oppervlakteverschijnsel is en dat het uiteindelijk geweld is waarmee deze maatschappij in stand wordt gehouden. "In het tijdperk van de concentratiekampen is castratie karakteristieker voor de maatschappelijke realiteit dan concurrentie."

Opmerkelijk is vooral dat de Frankfurters de biologistische visie van Freud aanhangen, al spreken zij liever van *biologisch materialisme*. Voor Horney en haar Amerikaanse geestverwanten is maatschappelijke onderdrukking niet meer dan een verzameling externe, negatieve 'invloeden' waar de mens in wezen onaangetast door blijft: met een beetje goede wil zijn liefde, vrijheid en andere mooie idealen nog best te verwezenlijken. Naar de mening van de Frankfurters is de menselijke nood juist geen externe kwestie die met de juiste moraal wel even kan worden opgelost, maar heeft de generaties-lange onderdrukking diepe sporen (Adorno: 'littekens') achtergelaten in onze biologische driftstructuur. Dáárom is Freud naar de mening van de Frankfurters terecht zo pessimistisch over de veranderbaarheid van mens en maatschappij, kan de psychoanalytische therapie slechts het neurotische lijden opheffen en blijft het gewone lijden (ge-

meines Unglück, 1895d) het onvermijdelijke lot van de mensheid. Freuds hopeloze pessimisme heeft ons meer te bieden dan het irreële optimisme van mensen als Horney. Zij stelt dat de zaken er toch niet zo slecht voorstaan als Freud ons wil doen geloven, maar haar geloof in de onbegrensde mogelijkheden van de mens is misplaatst, schampert Adorno met een verwijzing naar haar nieuwe vaderland.

Freuds koele en afstandelijke houding ten opzichte van zijn patiënten sluit beter aan bij de maatschappelijke realiteit dan het meevoelende, inlevende gedrag van veel moderne therapeuten. Het is immers een leugen te geloven “dass wir doch alle Brüder sind”, stelt Adorno. “Freuds kilte die elke gespeelde directe verbondenheid tussen arts en patiënt afwijst en de professioneel bemiddelde aard van therapie openlijk toegeeft, doet de idee van menselijkheid, doordat het de glans van die idee onverbidlijk doet verbleken, meer recht dan troostende woorden en warmte op bevel. In een wereld waarin liefde tot een psychotechnisch instrument te midden van andere is verworden, blijft men de liefde trouw door vast te houden aan het denkbeeld dat de arts de patiënt moet genezen zonder ‘belang in menselijkheid’ voor te wenden.”

Met de verdediging van Freud tegen de ‘vernieuwers’ van de psychoanalyse is Freuds theorie (en dat geldt nog eens te meer voor de therapie) niet ineens boven alle kritiek verheven. In *Minima Moralia* (Adorno, 1951) wordt Freud tweeslachtigheid onder de neus gewreven, omdat “hij weifelt, theorieeloos en zich aanpassend aan het vooroordeel, of hij het afstand doen van de drift als met de realiteit in strijd zijnde verdringing negeren of als cultuur bevorderende sublimering prijzen moet.” Hij stemt in met de burgerlijke verachting van de drift, zich richtend naar het algemene vooroordeel dat “sociale doeleinden hoger stelt dan de in wezen zelfzuchtige seksuele” (Freud, 1916-17). De lustvijandigheid, die de psychoanalyse haars ondanks parten speelt, maakt geanalyseerden vaak tot lege en machinale objecten en eindigt ‘als mars achter de Führer’.*

Maar de belangrijkste kritiek op Freud slaat om in haar tegendeel: “Freud had gelijk, waar hij ongelijk had” (1946). Daarmee zegt Adorno: Freud mag zijn observaties dan ten onrechte hebben geuniversaliseerd, zijn inzichten over het individu dat leeft onder kapitalistische verhoudingen zijn ongeëvenaard. Hij heeft ons met omstreken begrippen als castratieangst, doodsdrijf en penisnijd meer inzicht gegeven in de maatschappelijke verhoudingen, zonder dat hij daarover spreekt, dan welke psychoanalyticus na hem ook die strooit met sociologische begrippen, zo luidt Adorno’s definitieve afrekening met de culturalisten.

• *Eros en de kapitalistische maatschappij: Herbert Marcuse*

Misschien een minder groot schrijver, maar zeker zo invloedrijk was de volgende ‘Frankfurter’: *Herbert Marcuse* (1898-1979). Ook bij hem moet

* Adorno herhaalt hier, zonder het met zo veel woorden te zeggen, de kritiek van Wilhelm Reich op de psychoanalytische therapie en diens massapsychologische opvattingen over het fascisme.

Horney het ontgelden, maar zijn belangrijkste doelwit is toch Erich Fromm, de vroegere collega, die inmiddels is overgelopen naar het kamp der culturalisten. Geheel in lijn met zijn leermeesters Horkheimer en Adorno houdt Marcuse in zijn hoofdwerk *Eros and Civilization* (1955) een pleidooi voor het meest omstreden deel van Freuds psychoanalyse: de libidotheorie. Volgens Marcuse stelt de libidotheorie de maatschappelijke onderdrukking aan de kaak; de verwerping van deze theorie door de 'revisionisten' maakt dat deze onderdrukking uit het vizier verdwijnt en dat ideologische noties van geluk, vrijheid en persoonlijkheid tot ideaal worden verheven. "Als de seksualiteit niet de constitutionele rol speelt die Freud er aan toeschreef, dan bestaat er geen fundamenteel conflict tussen het lust- en het realiteitsprincipe; de driftmatige natuur van de mens is dan 'gezuiverd' en in staat zonder verminking het maatschappelijk nuttige en erkende geluk te bereiken. Freud kon, juist omdat hij in de seksualiteit de vertegenwoordiger van het integrale lustprincipe zag, op een niveau dat diep onder iedere individuele ervaring ligt, de gemeenschappelijke wortels van zowel het 'gewone' als het neurotische lijden ontdekken en een primaire 'constitutionele' verdringing onderkennen die ten grondslag ligt aan alle bewust ervaren en opgelegde onderdrukking."

Marcuse ziet in Freuds eigen theorie mogelijkheden om te ontkomen aan diens overtuiging dat verdringing de prijs is die we voor de beschaving moeten betalen. Voor Freud vindt de driftverdringing en de omvorming van lust- in realiteitsprincipe plaats om economische motieven, omdat de maatschappij niet de middelen heeft om het leven van al haar leden in stand te houden zonder hun energie te verleggen van seksuele activiteiten naar de arbeid (Freud, 1916-17). De cultuur begint op het moment dat de mens via verdringing afziet van integrale behoeftebevrediging. Verdringing betekent de transformatie van het lustprincipe (onmiddellijke behoeftebevrediging) in het realiteitsprincipe, dat de behoeftebevrediging uitstelt en de lust inperkt, maar dat tevens deze behoeftebevrediging garandeert. De vervanging van het lustprincipe door het realiteitsprincipe is de traumatische gebeurtenis in de ontwikkeling van de mens, zowel in de ontwikkeling van de soort (de fylogenese) als in de ontwikkeling van het individu (de ontogenese). De hegemonie van het realiteitsprincipe moet in de ontwikkeling van ieder mens worden afgedwongen, het lustprincipe is nooit voor eens en voor altijd verslagen: de kracht en de doeleinden van het lustprincipe blijven bewaard in het onbewuste. Marcuse wil daarom de 'terugkeer van het verdrongene' bewerkstelligen, zowel in het individu als in de cultuur als geheel.

Marcuse aanvaardt als een van de weinigen Freuds laatste metatheorie over het conflict tussen levens- (*Eros*) en doodsdrijf (*Thanatos*). Hij benadrukt niet zozeer hun tegengestelde aard als wel hun gemeenschappelijke wortel in het zogenaamde *Nirwana-principe*: het driftleven heeft de neiging terug te keren naar de absolute rust van de dode materie (Freud, 1920g). Als het Nirwanaprincipe ook aan de basis van het lustprincipe staat, dan betekent dit dat het lustprincipe de functie krijgt het psychische